

Руслана Шеретюк

Основні вектори діяльності самодержавно- синодальних структур зі зміцнення позицій Російської Православної Церкви на теренах Холмщини Південного Підляшшя в останній чверті XIX ст.

Ruslana Sheretyuk

The main vectors of activity of autocratic and synodal institutions in strengthen the position of the Russian Orthodox Church on the territory of Holm and Southern Podlasie in the last quarter of the XIX century.

Means of implementation of ethnoconfessional policy of Russian autocracy on the territory of Holm and Southern Podlasie after 1875, in other words the «reunification» of the indigenous population of this region with the Russian Orthodox Church is outlined and their mechanisms are clarified and methods are outlined.

Keywords: Russian Empire, Pryvislyanskyy krai, Holm and Southern Podlasie, Russian Orthodox Church, Orthodox temple's construction, parish schools, Orthodox Brotherhood, pilgrimage

Окреслено засоби реалізації етноконфесійної політики російського самодержавства на теренах Холмщини і Південного Підляшшя після 1875 р., тобто «возз'єднання» автохтонного населення цього регіону з Російською Православною Церквою, а також з'ясовуються їхні механізми та методи.

Ключові слова: Російська імперія, Привіслянський край, Холмщина і Південне Підляшшя, Російська Православна Церква, православне храмубудівництво, церковнопарафіальна школа, православне братство, паломництво

2015 р. виповнюється 140 років з часу приєднання греко-уніатської Холмської єпархії до Російської Православної Церкви. Маскуючись під пишномовні гасла про «державну користь» і необхідність «спасіння» уніатів Холмщини і Південного Підляшшя «матір'ю Росією» через зростаючі масштаби їхнього покатоличення, царат у досить короткий строк провів урядово-синодальну акцію з повернення адептів Греко-Уніатської Церкви до «прабатьківської віри», тобто православ'я. Минуть роки, але значні солідарні зусилля світських урядовців і церковної ієрархії, спрямовані на остаточне злиття колишніх греко-уніатів цього регіону з російським православ'ям, не принесуть очікуваних самодержавством результатів. Більше того, більша частина «нововозз'єднаних» з часом безповоротно буде втрачена для Російської Православної Церкви.

Серед сучасних вітчизняних історико-релігійознавчих праць, дотичних до даного дослідження, виокремимо монографії Н. Стоколос¹, наукові студії

Ю. Федорика², у яких подається аналіз причин та дискурсу стратегії Російської імперії на теренах Холмщини і Південного Підляшшя в означений період. Однак проблематика статті не була головним предметом вказаних наукових робіт, а також низки менш масштабних студій з історії цього краю ХІХ ст., унаслідок чого вона вивчена недостатньо, а отже, – потребує більш детального висвітлення.

Метою наукової розвідки є окреслення основних векторів діяльності самодержавно-синодальної адміністрації на теренах Холмщини і Південного Підляшшя, спрямованої на зміцнення позицій Російської Православної Церкви після інкорпорації нею греко-уніатської Холмської єпархії 1875 р. Завдання дослідження полягають у з'ясуванні механізмів та методів їхньої реалізації.

Одним із важливих засобів зміцнення на теренах Холмщини і Південного Підляшшя православ'я в його російському синодальному варіанті, цілеспрямованої денационалізації – «обрусення» місцевого населення стало форсоване спорудження великої кількості православних культових споруд. Воно мало на меті «нагадати населенню про панівну релігію імперії – православ'я і закласти підвалини для наступного його утвердження»³.

Саме тому після придушення повстання 1863-1864 рр. російський уряд ужив низку заходів для підтримки і координації спорудження православних церков у краї. Зокрема, ним було відкрито щорічний церковно-будівельний кредит у розмірі 25 тис. рублів. На ці кошти планувалося зведення двох храмів на рік. 1866 р. Комітет у справах Царства Польського прийняв рішення про виділення на будівництво православних церков по 100 тис. рублів щорічно впродовж 8-ми років. Так, за рахунок церковно-будівельного кредиту були споруджені: храм св. Марії Магдалини у варшавському передмісті Прага, нині – кафедральний собор Польської Автокефальної Православної Церкви (закладений 1867 р., освячений 1869 р.), Свято-Духівський храм у Седлеці (освячений 1869 р.), Вознесенський храм у Кельцях (освячений 1870 р.), храм в ім'я Всіх святих у Петрокові (освячений 1870 р.), Свято-Троїцький храм у Раві Петроковської губернії (освячений 1870 р.), церква в ім'я св. Олександра Невського в Кібартах (освячена 1870 р.)⁴.

1874 р., на час закінчення терміну церковно-будівельного кредиту, виявилось, що замість запланованих 37 храмових споруд було зведено лише 8 і розпочато будівництво ще 3. Саме тому за клопотанням тодішнього очільника Варшавської єпархії архієпископа Іоанникія (Горського) Державна Дума Російської імперії зобов'язала Міністерство внутрішніх справ продовжити щорічні виплати в розмірі 100 тис. рублів на будівництво православних храмів у Привіслянському краї.

У цьому контексті варто зазначити, що, окрім реалізації церковно-будівельного кредиту, православні культові споруди у Варшавській єпархії будувалися також і на кошти як держави, так і приватних жертводавців. Таким чином були зведені храми у містах Люблінської губернії Тарногород (1864 р.), Грубешів

(1867 р.) і Біла (1867 р.). 1868 р. у будівлі колишнього римо-католицького Свято-Духівського костелу в Холмі було облаштовано православний собор на честь Зішестя Святого Духа (освячений 1870 р.). У Плоцьку були освячені Преображенська (1867 р.) і цвинтарна Михайло-Архангельська (1871 р.) церкви. Крім того, кількість храмів Варшавської єпархії збільшувалася за рахунок церков, переданих єпархії Військовим міністерством: 1864 р. Іоанно-Богословський храм у Холмі (побудований 1852 р.), 1867 р. – фортечна церква в Замості, 1868 р. – госпітальний храм у Ловиче. Відтак, станом на 1875 р. кількість православних храмів у Варшавській єпархії досягла 60⁵.

1875 р. на Холмсько-Варшавську кафедру був призначений архієпископ Леонтій (Лебединський). За його очільництва продовжувалося активне спорудження православних церков у регіоні. Зокрема, були зведені православні храми в містах Люблін, Грубешів, Каліш, Ломжа, Янів, Млава, Лодзь, Луків, Августів, Плонськ, Коло, Томашів, Біла та ін. 1877 р. імператор Олександр II затвердив «Правила для устроювання церковних зданій в Привіслинском крае». Керівництво будівництвом православних храмових споруд здійснювало Міністерство внутрішніх справ, з 1890 р. – єпархіальні структури⁶.

Архієпископ Леонтій підтримав ініціативу командуючого Варшавським військовим округом І. В. Гурко (впродовж 1883-1894 рр. він обіймав посаду генерал-губернатора Привіслянського краю) щодо створення нових військових церков. Відтак, на кошти Військового відомства було облаштовано декілька гарнізонних храмів у Щучині і Гонсіорові Ломжинської губернії, а також поблизу Остроленка.

1891 р. очільником Холмсько-Варшавської єпархії став єпископ (з 1892 р. – архієпископ) Флавіан (Городецький). За нього православне храмобудівництво не було таким інтенсивним, як у попередні часи. Тим не менше, з'явилися нові православні церкви в Любартові, Венгрові, Мехові, Томашові, Рипині, Новорадомську, Раві, Ленчиці, Соколові, Серпечі, Лукові, Влодаві та ін., а також активно облаштовувалися так звані церкви-школи, тобто домові храми в будівлях церковнопарафіяльних шкіл. За підтримки архієпископа Флавіана у Варшаві розпочалося зведення собору св. Олександра Невського (закладений 1894 р., освячений 1912 р.).

За архієпископа Ієроніма (Екземплярьського), котрий очолював Холмсько-Варшавську єпархію впродовж 1898-1905 рр., споруджувалися нові православні церкви у відповідності із затвердженою 1899 р. «Інструкцією тимчасовим комітетам зі спорудження та ремонту православних церков Холмсько-Варшавської єпархії». Водночас після виходу 1901 р. «Височайшого повеління про обов'язкове спорудження при військових казармах окремих будівель для полкових храмів» у єпархії було зведено багато військових церков, зокрема, у Варшаві, Маріамполі, Седлеці, Скерневицях, Новомінську, Конську, Сташові, Остроленку і Лапах. Нові православні культові споруди були збудовані також у містах Біла, Прасниш, Острів, Радом, Люблін, Кольно та ін.⁷

Таким чином, одним із провідних напрямів діяльності імперської самодержавно-синодальної влади на теренах Холмщини і Південного Підляшшя, спрямованої на утвердження і зміцнення позицій Російської Православної Церкви, стало православне храмобудівництво. Його прикметною рисою була не лише форсованість, але й уніфікація, оскільки нова церковна адміністрація намагалася надати православним церквам краю того ж вигляду, що і в інших частинах Росії. З 1875 р. на цих землях став чинним закон, виданий у Російській імперії ще на початку ХІХ ст., за яким будівництво нових православних храмів повинне було здійснюватися лише за типовими синодальними зразками. Відтак, на теренах Холмщини і Південного Підляшшя відбувалося спорудження великої кількості храмів у домінуючому тоді в корінній Росії неовізантійському (російсько-візантійському, неоросійському) стилі.

Сучасні фахівці з проблем історії культової архітектури України цього регіону стверджують, що в «проектах православних церков переважав стиль північно-російського дерев'яного будівництва і зовсім втрачалися риси, притаманні українському сакральному мистецтву»⁸. Зрозуміло, що це призводило до таких якісних трансформацій художньо-мистецької сфери церковного життя, які різко обмежували простір свободи творчості місцевих майстрів у сакральній царині. Тривалий час дивними й чужими для тутешнього населення видавалися 96 дерев'яних і 80 мурованих храмів, дуже схожих один на одного, що їх з 1870 по 1914 рр. спорудила на теренах Холмщини і Південного Підляшшя Російська Православна Церква⁹. Наголосимо, що особливе обурення місцевого населення викликали випадки, коли зведення нових православних культових об'єктів супроводжувалося нищенням давніх храмів – самобутніх пам'яток сакральної архітектури цих земель¹⁰.

Водночас особливої уваги в контексті антиунійної політики царату було приділено освітній сфері, зокрема заснуванню церковнопарафіяльних шкіл, які слугували, на переконання очільників Російської Православної Церкви, «найвірнішим шляхом по досягненню завдань Православної Церкви на західних околицях вітчизни, на утвердження в істинній вірі православних населень і на забезпечення їх від небезпек і спокус латинства»¹¹. Однак їх роль полягала ще й у тому, що «В них навчалися діти не одного лише православного, але й римо-католицького віросповідання. Звичайно, що православна церковна школа здійснює свій благотворну дію на серця юних іновірців, а через них розповсюджує просвітницький вплив і на те середовище, до якого вони належать»¹². Показово, що ці не позбавлені сенсу розрахунки стали пізніше офіційною позицією духовного та світського керівництва Російської імперії. Зокрема, у церковному часописі Волині кінця ХІХ ст. з цього приводу писалося: «Якщо ви проведете іногородця лише через світську школу, він залишиться як і до того іногородцем і навіть може використати свою освіту на розвиток своїх доморослих ідей. Якщо

ж той же іноходець отримає своє виховання у хорошій православній школі, він уже цілковито переродиться в росіянина»¹³. Відтак, освітня сфера стала одним із виявів чіткої спрямованості урядової політики Російської імперії на уніфікацію та зросійщення цих поліетнічних теренів держави. Зрештою, вона була одним із її головних векторів.

Саме тому місцеве духовенство докладало значних зусиль для відкриття православних церковнопарафіяльних шкіл. Так, станом на 1870 р. у привіслянських губерніях було 25 освітніх закладів цього типу¹⁴. У 1871 р. їх налічувалося 28; загальна кількість учнів у них складала 740 осіб¹⁵. 1872 р. їх було вже 30, де навчалося 805 учнів¹⁶.

1877 р. у Холмсько-Варшавській єпархії нараховувалося 33 церковнопарафіяльні школи. З них лише 2 утримувалися за рахунок єпархії, 29 знаходилися в підпорядкуванні Міністерства народної освіти, а 2 – у веденні митного відомства. Станом на 1899-1900 рр. у Холмсько-Варшавській єпархії функціонувала 81 церковнопарафіяльна школа і 1 церковно-вчительська школа¹⁷. З цього приводу наголосимо на тому, що перманентні зусилля світських і духовних структур імперії, спрямовані на розбудову мережі церковнопарафіяльних шкіл на теренах Холмщини і Південного Підляшся в останній чверті XIX ст.¹⁸, не приносили бажаних результатів. Більше того, офіційними колами регіону визнавався доволі невтішний стан царини народної освіти в ньому. Так, за висловлюванням дореволюційного видання «Очерки Привіслянья» (1897 р.), початкова освіта у цьому краї «не лише не отримала широкого розповсюдження, але й знаходилася на нижчому рівні, ніж у корінній Росії»¹⁹.

Дієвим співучасником і виконавцем імперської самодержавної програми навчання і виховання народу «в істинах православної віри і в правилах благочестя» на теренах Холмщини і Південного Підляшся стало православне братство як «найкраща перевірена досвідом і найбільш доцільна організація для освітньої і загалом морально-благодійної діяльності парафій»²⁰. Саме тому в цьому регіоні робилося все необхідне для створення православних братств. Зокрема, на Холмщині на цій ниві досить успішно діяло Холмське православне Свято-Богородицьке братство, яке 15 травня 1882 р. «за всепідданнішою доповіддю» обер-прокурора Св. Синоду К. П. Побєдоносцева імператор Олександр III прийняв під «Своє Височайше покровительство»²¹. 19 листопада 1882 р. воно отримало «спеціальний знак» для своїх членів, затверджений Комітетом міністрів Російської імперії. 29 січня 1883 р. імператор затвердив зображення цього знаку²². Крім того, це братство отримало від Синоду фінансову допомогу в розмірі 250 рублів²³. Зрештою, 1886 р. обер-прокурор Св. Синоду передав Варшавському владиці Леонтію 3 тис. рублів із повідомленням про те, що цю допомогу передав «Государ Імператор, з уваги до корисних релігійно-моральних цілей запровадження Холмсько-православного братства»²⁴. Відтак, Холмське православне

Свято-Богородицьке братство, з огляду на увагу до нього російських урядових кіл і вищого православного духовенства, а також явні преференції, стало вагомим інструментом самодержавної політики денаціоналізації та русифікації регіону.

Одним із головних завдань його діяльності було досягнення «умиротворення колишнього уніатського населення». Працюючи «на задоволення релігійно-моральних потреб місцевого возз'єднаного (православного. – Авт.) населення», Холмське братство ініціювало видання «творів, які своїм змістом і спрямованістю могли б пробуджувати й розвивати у возз'єднаного населення усвідомлення початкової спорідненості зі всією іншою Руссю і зміцнювати його в істинах святого православ'я, а також роз'яснювати простому народу вчення віри і розсіювати в ньому різні помилки, що склалися в часи унії і підтримуються католиками»²⁵. Саме тому братська рада видала «для народу» п'ять брошур: «Город Холм и его древняя святыня – чудотворная икона Богоматери», «Явление чудотворной иконы Богоматери в Лесне, в связи с другими современными событиями на Руси», «Памятник древнего православия в Люблине – православный храм и существовавшее при нем братство», «О древнейшем существовании православия и русской народности в привислинском крае и Галиции», «Спасительная пища для всех благомыслящих христиан»²⁶.

Водночас, на згадку про «священне коронування Його Імператорської Величності» з метою заохочення учнів Холмського духовного училища, у якому навчалися переважно діти місцевих селян, до більш успішного студіювання основ «християнського благочестя», братство запровадило 6 стипендій по 6 рублів у місяць на кожного стипендіата.

Також увага цього братства була звернена на благоустрій парафіяльних церков, зокрема на облаштування їх ризницями та прикрашання іконами й церковним начинням. Так, братчиками Холмського Свято-Богородицького братства було видано 200 рублів на облаштування іконостасу і престолу в будівлі колишнього пратулинського римо-католицького костелу, що був переданий у православне відання; його заходами було передано «священно-служебні речі» 27 парафіяльним церквам регіону. Зрештою, звертає на себе увагу кількість розданих братством місцевому населенню православних культових предметів: хрестиків – 10 тисяч, різних «священних та історичних зображень» – 3 тисячі, медальйонів із зображенням Холмської Чудотворної ікони Божої Матері – 650, історичних брошур – 6 тисяч 500 екземплярів, різних брошур і книг духовно-морального змісту – 600 і молитовників – 6 тисяч екземплярів²⁷.

Ще одним важливим напрямом діяльності Холмського православного Свято-Богородицького братства була місіонерська праця. З огляду на те, що на Холмщині перешкодою до поширення і утвердження православ'я були «затяті», то значна увага холмських братчиків була приділена саме цій проблемі. Як довідуємося із заяви місцевого благочинного, парафіяльному священику

дуже важко було впливати на «упорствующих» шляхом переконань, оскільки останні «завжди уникають розмови зі священником про віру і як тільки священник починає з ними говорити про віру, то вони, не кажучи ні слова, одразу йдуть від нього, або ж на питання священника відповідають сміхом, або відкритою образою»²⁸. Зрозуміло, що за такої налаштованості опірних, священнику дуже важко було дієво вплинути на них. З огляду на це Холмське православне Свято-Богородицьке братство визнало «доцільним і корисним» поширювати й утверджувати православ'я між опірними «посередництвом тямущих і розумних селян, котрі вповні укріпилися у православній вірі». Братчиками було вирішено спорядити цих «особливо вибраних осіб» книгами та іконами з тим, щоб вони, поширюючи їх серед населення по дешевій ціні, водночас під керівництвом досвідчених священників, напучували «упорствующих по своєму разумению». На перший час «для досвіду» членами Холмського Свято-Богородицького братства були вибрані два возз'єднаних селянина Седлецької губернії, з платнею 120 рублів на рік кожному, і направлені книгоношами в деякі парафії на Підляссі. За переконанням братчиків, така діяльність книгонош принесе справі православ'я безумовну користь, «остаточно витіснивши польсько-католицькі твори й латинські зображення святих, а також поселить недовір'я в серцях опірних до своїх лідерів, а потім наверне їх і до православної віри»²⁹.

Зрештою, за ініціативи та сприяння Холмського Свято-Богородицького братства 1882 р. у Холмі було відкрито церковно-археологічний музей. Його поява була пов'язана з тим, «щоб зберігати вцілілі від часу нечисленні пам'ятки древнього існування православ'я і російської народності», а також із метою «підтримки в місцевому російському населенні свідомості своїх релігійних переконань і національних особливостей»³⁰. Зауважимо, що ретельне збереження і вивчення «цих не рідко дорогоцінних пам'яток православ'я і російської народності» мало для ініціаторів та очільників братського руху не лише наукове чи сакральне значення, а й виразний політичний підтекст.

Отже, заснування та наступне функціонування Холмського православного Свято-Богородицького братства в останній чверті XIX ст. було пов'язане з необхідністю поширювати й утверджувати православ'я. Як показала практика, релігійно-освітня діяльність цієї установи в «дусі православ'я і російської народності», а також наполеглива місіонерська діяльність частково сприяли утвердженню в місцевого населення православної віри як «істинного благочестя».

Одним із провідних векторів діяльності самодержавно-синодальних структур задля зміцнення позицій Російської Православної Церкви на теренах Холмщини і Південного Підляшшя в останній чверті XIX ст. стала також організація паломницьких поїздок «нововозз'єданого» автохтонного населення до відомих православних духовних центрів імперії, зокрема, Києво-Печерської та Почаївської

Лавр, оскільки, за висловлюванням місцевого церковного часопису, паломництво «є могутнім релігійно-виховним засобом... виховання народу в душі православ'я»³¹. З огляду на це вище світське та духовне керівництво Привіслянського краю не лише ініціювало, але й зазвичай повністю фінансувало щорічні паломницькі поїздки «новонавернених» парафіян цього регіону. Так, зокрема, 1878 р. керівництвом Люблінської губернії «з наміром сприяння утвердженню православ'я» була організована поїздка 74 паломників до Києва³². 1883 р. 80 паломників із чотирьох повітів Сідлецької губернії відвідали православні святині Києва і Почаєва³³. Паломницькі поїздки 1886 р.³⁴ і 1887 р.³⁵ нараховували вже понад 100 учасників. Як правило, ними ставали миряни, котрі були «з парафій, що найбільше потребували особливих засобів для зміцнення православ'я»³⁶.

Водночас серед низки заходів, здійснених російським урядом у Холмсько-Варшавській єпархії задля «збереження і утвердження православ'я серед новоприєднаних» і спрямованих «на тісніше внутрішнє об'єднання їх із древньоправославними у віровченні, обрядах і звичаях церковних», важливу роль відіграло започатковане 1 вересня 1877 р. церковне видання «Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник». За задумом ініціаторів та авторів цього духовного часопису, зміст і спрямування його публікацій мали виконувати наступні завдання: 1) з'ясувати ті істини християнського віровчення, «які в унії зазнали перекирчування в душі латинства»; 2) зміцнювати «сердечне співчуття возз'єднаних до здійсненого возз'єднання» шляхом історичного пояснення виникнення унії та поступового її «відторгнення» від звичаїв Східної Церкви; 3) розкривати «дух і значення» богослужбових обрядів і канонів Православної Церкви, «перекирчених або повністю знищених в унії»; 4) педагогічними вказівками сприяти вихованню «в душі православ'я» підростаючого покоління у возз'єднаних парафіях; 5) поступово «ріднити возз'єднаних зі всією сукупністю Церкви Православної» шляхом огляду церковного життя православної Росії та єдиновірних з нею країн³⁷. Відтак, це церковне видання стало одним із інструментів потужної ідеологічно-пропагандистської роботи, спрямованої на зміцнення позицій Російської Православної Церкви в регіоні.

Крім того, «Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник» вміщував постанови і розпорядження вищого духовного і місцевого єпархіального керівництва, зокрема ті, що знайомили «возз'єднане» духовенство з новим для нього порядком церковного діловодства і звітності. Відомо, що урядова допомога на витрати «цього корисного видання» складала 2 тис. рублів щорічно³⁸.

Основними векторами діяльності самодержавно-синодальних структур зі зміцнення позицій Російської Православної Церкви на теренах Холмщини і Південного Підляшся в останній чверті ХІХ ст. стали: інтенсифікація православного храмобудівництва, прикметними рисами якого були форсованість і

відповідність типовим синодальним зразкам; розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл, що відбувалося з певними труднощами, не зважаючи на перманентні настійливі зусилля проімперської адміністрації; заснування православних братств, метою діяльності яких було «умиротворення колишнього уніатського населення»; організація паломницьких поїздок мешканців Привіслянського краю до визначних православних духовних центрів, зокрема, Києво-Печерської та Почаївської Лавр, а також розгортання потужної пропагандистської роботи «в душі православ'я і російської народності», одним із інструментів якої був православний часопис «Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник».

- ¹ Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.) – Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста – М», 2003. – 480 с.; Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М. Драма Церкви (До історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань): [передмова П. Л. Яроцького]. 2-ге видання, перероблене та розширене. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – 348 с.
- ² Федорик Ю. В. Православне населення в Холмсько-Варшавській єпархії в 1875-1905 роках // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки». – Вип. 17. – Рівне: РДГУ, РІС КСУ, 2014. – С. 95-97.
- ³ К истории воссоединения униатов Холмской епархии. Записки и воспоминания Протоиерея Николая Николаевича Ливчака. С портретом и биографией автора. Изд. И. Н. Ливчака. – Вильна: Типография «Русский Почин», 1910. – С. 59-60.
- ⁴ Варшавская епархия // Православная Энциклопедия: в 34 т. – Т. 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravenc.ru/text/150457.html>
- ⁵ Там само.
- ⁶ Передача церковно-строительного дела в Западном и Привислянском крае в ведение Св. Синода // Воляньские Епархиальные Ведомости (далі – ВЕВ). – 1890. – № 29. – Ч. неоф. – С. 978.
- ⁷ Варшавская епархия // Православная Энциклопедия: в 34 т. – Т. 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravenc.ru/text/150457.html>
- ⁸ Слободян В. Українські церкви Холмщини й Підляшшя // Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. – С. 173.
- ⁹ Слободян В. Нищення храмів // Пам'ятки України. – 1995. – № 3. – С. 48.
- ¹⁰ Див. докл. про це: Stopikowski R. Kościół katolicki w cesarstwie rosyjskim w świetle polskiej prasy katolickiej drugiej połowy XIX wieku. – Warszawa: Stowarzyszenie Współpracy Polska-Wschód, 2001. – 386 s.
- ¹¹ Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1870 год (Продолжение) // ВЕВ. – 1872. – № 12. – Ч. неоф. – С. 443.
- ¹² Там само.
- ¹³ Отношение к церковно-приходским школам некоторых органов печати и административных лиц // ВЕВ. – 1886. – № 13. – Ч. неоф. – С. 404.
- ¹⁴ Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1870 год (Продолжение) // ВЕВ. – 1872. – № 12. – Ч. неоф. – С. 444.
- ¹⁵ Из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1871 год // ВЕВ. – 1873. – № 11. – Ч. неоф. – С. 390.

- ¹⁶ Извлечение из Всеподданнейшего отчета Ober-прокурора Святейшего Синода по духовному ведомству за 1872 год (Продолжение) // ВЕВ. – 1874. – № 7. – Ч. неоф. – С. 247.
- ¹⁷ Варшавская епархия // Православная Энциклопедия: в 34 т. – Т. 7 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/150457.html>
- ¹⁸ Пособие народным школам в губерниях Люблинской, Седлецкой и Сувалкской // ВЕВ. – 1885. – № 11. – Ч. неоф. – С. 437; Пособие на устройство начальных училищ в Седлецкой и Люблинской губерниях // ВЕВ. – 1885. – № 32. – Ч. неоф. – С. 1047.
- ¹⁹ В. Р. Очерки Привислянъ / В. Р. – М.: Типография В. В. Чичерина, 1897. – 377 с.
- ²⁰ Отчет Епархиального Наблюдателя о состоянии церковных школ Волынской епархии в 1897-8 учебном году // ВЕВ. – 1899. – № 31. – Ч. неоф. – С. 810.
- ²¹ Принятие под высочайшее покровительство Холмского православного Свято-Богородицкого Братства // ВЕВ. – 1882. – Ч. неоф. – С. 604.
- ²² Состояние православия в Западных и Холмско-Варшавской епархиях. Из Всеподданнейшего отчета Ober-Прокурора Св. Синода за 1883 год // ВЕВ. – 1886. – № 1-2. – Ч. неоф. – С. 26.
- ²³ Там само. – С. 28.
- ²⁴ Высочайшее пособие Холмскому братству // ВЕВ. – 1886. – № 8. – Ч. неоф. – С. 243-244.
- ²⁵ Состояние православия в Западных и Холмско-Варшавской епархиях. Из Всеподданнейшего отчета Ober-Прокурора Св. Синода за 1883 год // ВЕВ. – 1886. – № 1-2. – Ч. неоф. – С. 26.
- ²⁶ Там само. – С. 26-27.
- ²⁷ Там само. – С. 27.
- ²⁸ Условия, препятствующие распространению и утверждению православия в западном крае // ВЕВ. – 1887. – № 33. – Ч. оф. – С. 1051.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Церковно-археологический музей в г. Холме // ВЕВ. – 1882. – № 32. – Ч. неоф. – С. 1031-1032.
- ³¹ Страшкевич Н. Путешествие паломников Люблинской губернии на поклонение святыням г. Киева, совершенное 4-12 числа апреля 1879 г. (Окончание) // Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. – 1879. – № 14. – С. 248.
- ³² Паломничество в Киев из Холмско-Варшавской паствы // Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. – 1879. – № 10. – С. 169.
- ³³ Паломничество в Киев и Почаев из Подлясья // ВЕВ. – 1883. – № 29. – Ч. неоф. – С. 862-869.
- ³⁴ Паломничество к Киевским и Почаевским святыням православных жителей Люблинской, Седлецкой и Сувалкской губерний // ВЕВ. – 1886. – № 11-12. – Ч. неоф. – С. 389.
- ³⁵ Паломничество в Киев и Почаев их Холма // ВЕВ. – 1887. – № 15. – Ч. неоф. – С. 479-483.
- ³⁶ Там само. – С. 479.
- ³⁷ Из отчета г. Ober-прокурора Святейшего Синода за 1877 г. // Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. – 1879. – № 9. – С. 146.
- ³⁸ Там само.